

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՏԵՐ ԶՕՐԻ ԳԱԽԱՌ-ԱՊԵՏ ՍԱԼԷՀ ԶԷՔԻ ՊԵՅԻ՝ ԷՎԵՐԷԿԻ ՄԵՋ ԿԱՏԱՐԱԾ ՈՃԻՐՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Միհրան Մինասեան

Այս յօդուածով հրատարակութեան տրուած են ծանօթ գրող, խմբագիր, պատմաբան, կրթական և մշակութային գործիչ Արամ Անտոնեանի (Կ.Պոլիս, 1879 – Բարիզ, 1951) անտիպ վկայութիւնը Կեսարիոյ մօտակայ Էվերէկ քաղաքի կառավարիչ Սալէի Զէքի պէյի՝ Էվերէկի մէջ կատարած ոճիրներուն մասին: Զէքի պէյ Էվերէկէն ետք նշանակուած է Տէր Զօրի գաւառապետ ու դարձած սուրիական անապատ արքայութեան բազմահազար հայերու գլխաւոր դահիճը:

Ծօղուածի սկիզբի բաժինով վկայութիւնը հրատարակողը խօսած է այն մասին թէ ինչպէս հակառակ Էվերէկի մէջ գործած ոճիրներուն, եւ հակառակ իր դէմ Կ.Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի բողոքներուն, Զէքի պէյի նշանակուած է կառավարիչ Տէր Զօրի նման կարեւոր վայրի մը որ հաւաքավայրը դարձած էր կայսրութեան զանազան շրջաններէն արքայութեան հարիւր հազարաւոր հայերու: Այդ նշանակումը պատահական չի թուիր, այլ լաւապէս մտածուած ու ծրագրուած որոշում մըն էր, որովհետեւ նոյն ձեռով նախապէս պաշտօնանկ եղած էին նաեւ Հալէպի գոյգ նահանգապետերը որոնք մերժած էին ուղղակիօրէն մասնակցիլ հայոց կոտորածներուն եւ փոխարինուած էին Բաղէշի հայերը կոտորած Մուսթաֆա Ապտուլ Հալիգ պէյով (Բէնտա): Զէքի եւս, կոտորածները սկսելէ առաջ, շրջանի կարեւոր պաշտօններուն նշանակած էր իրեն համախոհներ որոնք լաւագոյնս գործակցած էին իրեն հայոց կոտորածներու ժամանակ:

Հրատարակուող փաստաթուղթին կցուած են նաեւ համապատասխան ծանօթագրութիւններ:

Բանալի բառեր. Արամ Անտոնեան, Սալէի Զէքի Պէյ, Մուսթաֆա Ապտուլ Հալիգ պէյը (Բէնտա), Էվերէկ, Տէր Զօր, հայկական կոտորածներ, հայոց տեղահանութիւններ:

Մուտք

Ծանօթ գրող, խմբագիր, պատմաբան, կրթական եւ մշակութային գործիչ Արամ Անտոնեան (Կ.Պոլիս, 1879 – Բարիզ, 1951) ցեղասպանութենէ հրաշքով փրկուելէ եւ Հալէպ, ապա Բարիզ ապաստանելէ ետք, լծուած է ցեղասպանութիւնը վաւերագրելու աշխատանքին, եւ առ այդ լոյս ընծայած է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան համար բացառիկ նշանակութիւն ունեցող իր *Մեծ Ոճիրը* փաստագրական եզակի հատորը¹, այլ նաեւ պարբերական մամուլի էջերուն հրատարակած է յուշագրական բնոյթի բազմաթիւ յօդուածներ, նուիրուած՝ ցեղասպանութեան զոհուած կամ վերապրած անհատներու կամ դէպքերու:

Ցեղասպանութեան թեմայով Անտոնեան ձգած է նաեւ պատկառելի ծաւալով յուշագրական անտիպ գործեր, որոնք այժմ կը պահուին Հ. Բ. Ը. Միութեան Բարիզի Նուպարեան մատենադարանի իր անունը կրող թղթածրարներուն մէջ:

1 Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը. Հայկական Վերջին Կոտորածները եւ Թալէադ Փաշա: Պաշտօնական Հեռագիրներ Բազմաթիւնը Ստորագրութեանը եւ Բազմաթիւ Պարկերներով, «Պահակ»-ի մատենաշար թիւ 1, Պոսթրն, տպարան «Պահակ»-ի, 1921, 304, 1 չի. էջ: Նախապէս լոյս տեսած էին գիրքին ֆրանսերէն (Բարիզ, 1920) եւ անգլերէն (Լոնտոն, 1920) ամփոփ տարբերակները:*

Անտոնեանի այդ անտիպներէն, հետագայ էջերով, հրատարակութեան կու տանք Էվերէկի գաւառապետ Սալէի Զէքի պէյի կողմէ տեղոյն հայութիւնը կոտորելու մասին վկայութիւն մը: Զէքի պէյ՝ Էվերէկէն ետք նշանակուած է Տէր Զօրի գաւառապետ ու դարձած սուրիական անապատ արքորուած բազմահազար հայերու գլխաւոր դահիճը:

Անտոնեանի այս վկայութիւնը կարելոր է այն իմաստով, որ ցոյց կու տայ, թէ ինչպէս ամբողջ քաղաքի մը հայութիւնը կոտորած անձ մը, հակառակ Կ.Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի կողմէ իր դէմ Ներքին գործոց նախարարութեան յղուած բողոքագրերուն, կարճ ժամանակ անց կը նշանակուի գաւառապետ Տէր Զօրի նման կարելոր շրջանի մը, որ այդ օրերուն հաւաքավայրը դարձած էր Կայսրութեան բոլոր կողմերէն արքորուած հարիւր հազարաւոր հայերու:

Զէքիի այս պաշտօնին վերանշանակումը պատահական չէր անշուշտ, այլ ծրագրուած եւ լուսպէս սերտուած գործընթացի մը առաջին քայլն էր միայն: Նոյն ձեռով, իրմէ առաջ, Հալէպի երկու իրերայաջորդ նահանգապետեր՝ Ճէլալ եւ Պէքիր Սամի պէյերը, որոնք մերժած էին հետեւիլ հայերը կոտորելու կառավարութեան քաղաքականութեան, պաշտօնանկ ըլլալով, զիրենք փոխարինած էր Թալէպի փեսան՝ Մուսթաֆա Ապտուլ Հալիզ պէյը (Բէնտա), որ իր կարգին կոտորած էր Բաղէշի ամբողջ հայութիւնը ու անով ծանօթ էր հանրութեան: Պիտի չմոռնալ նաեւ, որ Հալէպը եւս, այդ օրերուն, ունէր բացառիկ դիրք, անոր համար որ ան գլխաւոր հաւաքավայրն էր արքորականներուն, ուրկէ պիտի դրկուէին իրենց վերջին հանգրուանը՝ սուրիական անապատ, եւ տեղոյն վրայ պէտք էր ունենալ համախոհ գործակից մը, որ ապահովէր անխտիր բոլոր արքորականներուն առաքումը, բացառելով ռեւէ մէկուն փախուստը կամ կաշառքով ու այլ միջոցներով արքորէ խուսափումը: Սալէի Զէքի եւս, իր կարգին, Տէր Զօր հասնելէ ետք, նոյն օրինակով, տեղոյն քանի մը գաւառակապետներն ու գիւղախումբերու մեծաւորները պիտի փոխարինէր իր ծրագիրներուն ու իրեն վստահուած առաքելութեան աւելի հաւատաւոր մարդոցմով, որպէս նախապատրաստութիւն գալիք կոտորածներուն:

Անտոնեանի հետագայ վկայութիւնը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան: Կցած ենք միայն անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ²:

Սալէի Զէքի պէյի կենսագրականը զանց առած ենք, որովհետեւ այլ առիթով գրած ենք իր մասին³:

2 Բնագիրը՝ Նուպարեան մատենադարան, Բարիզ. BNu/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P. J. 1/3, liasse 26, Déportation des Arméniens de Césarée/Կեսարիա, P. J. 1/3, liasse 26, ff. 29-31, 40:

3 Միհրան Մինասեան, «Արամ Անտոնեանի Անտիպ Գրառումները Տէր Զօրի Կոտորածներուն Մասին», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս* (Պէյրութ), ԼԵ, 2015, էջ 700-701:

ԶԷՔԻ ՊԷՅ ԷՎԷՐԵԿԻ ՄԵԶ

Ինձե՛, Սուի⁴ շարդը ընել է ետք, ուր իր հրամանով 15-20 մարդ խողխողում էին, Զէքի պէ՛լ Էվերէկ⁵ կը դառնար իր հետևորդներով, որոնց մէջ կը գտնուէին երկու ծանօթ մատնիչ հայեր, մէկը Տօնիկեան Սարգիս⁶, հնչակեան, դասատու Էվերէկի վարժա-րանին մէջ և միւսն ալ Կիլպէնկ Քէօր Պետրոսեան⁷՝ Տարսնի Գոլէճին ուսանողնե-

4 Կեսարիա քաղաքին մօտակայքը գտնուած են «Ինձե՛ Սու» անունով երկու տարբեր բնակավայրեր. առաջինը՝ Կեսարիայէն հարաւ-արեւմուտք, անկէ 20-25 քլմ. հեռավորութեան վրայ, որ թրքական Ինձե՛ Սուն էր եւ կեդրոնը՝ Կեսարիա անկախ գաւառի Ինձե՛ Սու գաւառակին, իսկ երկրորդը՝ Կեսարիայէն արեւելք եւ Էվերէկէն երկու ժամ հեռավորութեան վրայ, Արգէոս լեւան հարաւը գտնուող Հայ Ինձե՛ Սուն, որ իր բնակիչներու քաջագործութիւններուն համար թուրքերու կողմէ անուանուած էր «Կիչլիկ Զէյթուն»՝ «Փոքր Զէյթուն»:

Հոս Աստուծան բնականաբար նկատի ունի Հայ Ինձե՛ Սուն: Բնակավայրը ունեցած է Սր. Թորոս եկեղեցին եւ Ստեփանեան վարժարանը՝ 120 աշակերտներով: Աւանը 1915-ին ունեցած է անելի քան 200 հայու եւ 50 թուրքի տուն: Տե՛ն Ալայօյաճեան Արշակ, Պալամութիւն Հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, հրատարակչութիւն Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան Գահիրէի Վարչութեան, տպարան Յակոբ Փափագեան, Ա., 1937, էջ 847: Տե՛ն նաեւ Գալֆաեան Կարապետ Ա. քնյ., *Գիրք Ելից Հայոց*, Պէյրութ, տպարան «Տօնիկեան», 1955, էջ 292-293: Ըստ այլ աղբիւրի, ան ունեցած է 350 հայ եւ 50 թուրք ընտանիք: Տե՛ն Մատաղճեան Թորոս Մ., *Յուշանկարեան Թումարգայի*, վերամշակող խմբագիր Հրանդ Գանգրունի, Պէյրութ, տպարան Կ. Տօնիկեան, 1959, էջ 211-214:

5 Էվերէկ կամ Աւերակ: Համեայ հայաբնակ գիւղաքաղաք, Կեսարիա անկախ գաւառի Էվերէկ գաւառակի կեդրոնը, Կեսարիա քաղաքէն հարաւ-արեւելք, անկէ 20-25 քլմ. հեռավորութեան վրայ, Կիլիկիոյ սահմանագծին մօտ, որմէ բաժնուած է Զամանթը գետով: Կառուցուած է Արգէոս լեւան հարաւային փեշերուն վրայ:

Էվերէկի անմիջական մօտակայքն էր Ֆէնէսէ գիւղաքաղաքը, գրեթէ միացած անոր, որուն համար ալ անոնք յաճախ յիշուած են միասնաբար՝ «Էվերէկ-Ֆէնէսէ» ձեւով: Էվերէկը ունեցած է Սր. Թորոս եկեղեցին, քանի մը դպրոցներ, որոնցմէ նշանաւոր է մանաւանդ Ազգային Մեսրոպեան բարձրագոյն վարժարանը, որ 1905-ին ունեցած է 440 ուսանող: Յեղասպանութեան նախօրեակին, քաղաքը ունեցած է 1.000 տուն հայութիւն: Տե՛ն Գլլըճեան Խորէն Յ., *Ալպոյ-Յուշանկարեան Էվերէկ-Ֆէնէսէի*, հրատարակչութիւն Էվերէկ-Ֆէնէսէի Մեսրոպեան-Ռուբինեան Հայրենակցական միութեան Լիբանանի մասնաճիւղի, Պէյրութ, տպարան Այթափրես, 1984, էջ 17: Ըստ այլ աղբիւրի՝ Էվերէկը ունեցած է 750 տուն, որուն փոքր մասը անտարանական համայնքի պատկանողներ էին: Տե՛ն Թէոդիկ, *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան եւ իր Հօրին Աղէտայի 1915 Տարիին*, խմբագրեց Արայ Գալպճեան, Նիւ Եորք, St. Vartan Press հրատ., 1985, էջ 327:

6 Ծնած է Էվերէկ 1863-ին: 1880-ականներուն, արարտելով ծննդավայրի վարժարանը, անցած է Զմիւռնիա եւ դարձած հայ վաճառատան մը գրագիրը: 1890-էն վարած է ուսուցիչի եւ տնօրէնի պաշ-տօններ Էվերէկի, Ֆէնէսէի, Տարսնի, Եոզկատի եւ Կեսարիոյ մէջ: Տօնիկեան նախ եղած է հնչակեան, ապա դաշնակցական եւ Էվերէկի կոմիտէի անդամ: Մեծ Եղեռնի շրջանին իր ըրած մատնութիւններով դարձած է կառավարիչ Սալէի Զէքի պէլի մտերիմն ու գլխաւոր գործակիցներէն մէկը, եւ թրքանալով՝ ստացած է Հաճի Եուսուֆ Քէնան անունը: 1937-ին «Փաթթոցատու միւլեզգին» էր: Տե՛ն Ալայօյաճեան Ա., նշ. աշխ., Ա., էջ 1244-1245, Բ., էջ 1411, 2267-2268. նաեւ՝ Գալֆաեան Կ., նշ. աշխ., էջ 177 եւ 181, ուր կան իր արարքներուն մասին այլ մանրամասնութիւններ եւս: 1947-ին, խոր ծերութեան հասած այս «այլատեղեցի ճիւղը» մեկնած է Կ.Պոլիս գաւառներուն մօտ, եւ հոն «զգալով իր վերահաս սատակումը, կը կարծէ խիղճը հանդարտեցնել, իր անքաւելի ոճիրները խոստովանելով, Ֆերի-գիլի քահանային»։ Տե՛ն Թագուրեան Գաբրիէլ, *Գորշ Գայլը Կապողէր Էր*, Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1953, էջ 189:

7 Էվերէկի Ֆէնէսէ թաղէն: Եղած է տեղւոյն հնչակեան կոմիտէի անդամ: Առաջին աշխարհամարտի սկզբնաւորութեան Տարսնի Սենթ Բոլ ամերիկեան գոլէճի վերջին կարգի ուսանող էր, հազիւ 18-19 տարեկան: Թրքանալով՝ ստացած է Շէհապէտտին Զէքի անունը եւ ըրած է բազմաթիւ մատնութիւններ: Տե՛ն Գալֆաեան Կ., նշ. աշխ., էջ 177 եւ 181, ուր իր արարքներուն մասին տրուած են շատ մանրամասնութիւններ: Իր վախճանին մասին Թագուրեան տուած է այսպիսի ծանօթութիւն մը. «...Կը պատուհաստի անբուժելի ախտով մը, որուն դարմանը կարենալ գտնելու համար, զինա-դադարէն ետք, կ'ողջերի մայրաքաղաք եւ հոն կը սատկի գարշահոտութեամբ պլշկուած եւ գլխէն մինչեւ ոտք նեխած»։ Տե՛ն Թագուրեան Գ., նշ. աշխ., էջ 189:

րէն: Ասոնք Էվերէկի մէջ մատնած էին կուսակցականները, պահուած պոմպաները, զէնքերը: Ձէքի պէյ զանոնք թրքացոց և խոստացաւ փրկել ընդհանուր հայութեան վիճակուած մահէն, պայման դնելով որ արիւնի մկրտութեամբ մը ապացուցանեն թէ համոզմամբ ընդգրկած են թրքութիւնը, որուն մէկ հատիկ հաւատամբը այդ սև օրերուն մէջ՝ հայոյ արիւն թափելն էր:

– Որպէսզի համոզուիմ թէ իրօք թրքացած էք, անպատճառ պէտք է որ հայ մեռցնէք, ըսած էր անոնց:

Մկրտութիւնը – իր բառով – կատարուած էր Իսճէ Սուի մէջ, ուր Ձէքի պէյ անոնց մեռցնել տուաւ վերոյիշեալ 15-20 անձերը, ‘նոյնիսկ’ մեռցնելէն ետք՝ հրամայեց որ իրենց ձիերով կոխտուն զանոնք: Այդպէս ալ ըրին, մինչև որ խեղճերուն դիակները այլևս անճանաչելի մսակոյտներ դարձան:

Այս երկու սրիկաները միշտ Էվերէկ մնացին: Տօնիկեանի համար կը հաւաստեն թէ աւելորդ չարութիւն չըրաւ, այսինքն մատնութենէ անդին չանցաւ: Մինչդէռ Կիւլպէնկ՝ ‘նոյնիսկ առանց գայմագամ Ձէքի պէյի ներկայութեան, իրեն տրուած արտօնութիւնը չարաչար գործածելու առիթ կը փնտռէր, և ինք իր գլխուն մարդ կը ծածէր: Այս կերպով խոշտանգուած ու չարչարուած հայոց մէջ կը յիշուի Թթոյեան Կարապետ անուն բողոքականը:

Մինչդէռ Իսճէ Սուին կը դառնար, ճամբան հանդիպեցաւ եէնիճէցի⁸ Կարապետ ...⁹ անուն զինուորի մը որ Կեսարիա գտնուած ատենը իմանալով թէ հայերը տեղահան

Հետաքրքրական է որ պոլսական երգարանի մը մէջ կայ Տարսոն Գոլէճի իր ուսանողութեան տարիներուն յօրինած «Իմ ուխտը» խորագրով բանաստեղծութիւնը, ուր կը կարդանք հետեւեալ տողերը. «Թէ զնտանի մէջ բանտարկուած, մսամ նօթի ու ծարաւ, / Ըմպեմ ցաւոց լլկումներու սեւ բաժակէն անխնայ, / Եւ ընկճեն զիս վայրագ ձեռքեր յօշոտանքով չարադաւ, / Երդում ունիմ, պիտի պահեմ Հնչակեան ուխտս աներկբայ...»: Երգի բառերուն կցուած է նաեւ անոր երաժշտութիւնը: Տե՛ս *Դայլայլիկ. Պարկերագարդը եւ ճայնագրուած յիսկալար երգարան*, Կ.Պոլիս, 1912, էջ 122:

8 Եէնիճէ՝ զուտ հայաբնակ գիւղ Կեսարիա անկախ գաւառի Տէվլեյո գաւառակի Թոմարգա գիւղախումբին մէջ, Թոմարգա գիւղաքաղաքէն հարաւ-արեւմուտք, անկէ 25-30 քմ. հեռաւորութեան վրայ եւ Կեսարիա քաղաքէն հարաւ-արեւելք: Ունեցած է Սր. Թորոս եկեղեցին եւ Լեւոնեան Վարժարանը՝ 60 աշակերտներով: Գիւղը ցեղասպանութեան նախօրեակին ունեցած է 473 բնակիչ: Տե՛ս Kévorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., *Les Arméniens Dans L'empire Ottoman a la Veille du Génocide*, Փարիզ, ARHIS, 1992, p. 230:

9 Բնագրին մէջ մականունին տեղը ձգուած է պարապ: Այլ աղբիւրէ կ’իմանանք որ անունն էր Կարապետ Թագթագեան (Թախթախեան)-Ճարլախեան: Առկայ է Կարապետի սպանութեան մասին ականատեսի վկայութիւն մը. Կարապետ Թախթախեան համագիտացի երիտասարդներու հետ, աշխատաւորական գումղերու որպէս անդամ, կ’երթայ Կեսարիա, ապա երեք ընկերներով հինգ օրուայ համար կը վերադառնայ գիւղ եւ կրկին Կեսարիա մեկնումի ճանապարհին, Սէւտըրէմէքէ կոչուած թուրք գիւղին մօտ կը ձերբակալուի Ձէքի կողմէ՝ ու կը տարուի Էվերէկի բանտը, ուր իր ընկերներուն հետ տանջանքներու կ’ենթարկուի: Բանտի բակին մէջ գտնուող ոստիկաններ Կարապետին գլուխը կը դնեն հեծանի մը տակ ու հեծանին երկու կողմերը նստելով՝ կը սկսին կոտորուի խաղալ, մինչեւ որ կը ջախջախուի անոր գլուխը: Ականատես վկան եղած է Կարապետի դին հայոց գերեզմանատուն տանող ու թաղողներէն մէկը (Կարապետ Թամուզեանի վկայութիւնը հետեւեալ հատորին մէջ. Յովհաննէս աագ սարկ. Տոմարձացի (Յովհաննէս Թորոսեան), *Պարմութիւն Հայ Տոմարձայի*, Պէլքորթ, տպարան «Սեւան», հրատարակութիւն Տոմարձայի պատմութեան հրատարակչական Կեդր. Յանձնախումբի, Գ., 1969, էջ 2392:

պիտի ընեն, հրաման առեր և իր գիտը կը դառնար՝ գործերը կարգի դնելու համար: Խեղճ մարդը, աւելի շուտ հասնելու համար, լերան ճամբան ընտրած էր, և ճիշդ այդ ճամբուն վրայ Չէքի պէյ կեցուց զինքը և հարցուց թէ ուրկէ՝ կու գայ: Կարապետ կը պատասխանէ թէ ինք զինուոր է, կանոնաւոր արտօնութիւն և անցագիր ունի ձեռքը, և թէ իր գիտը կ'երթայ արձակուրդով՝ ապրանքները ծախելու: Չէքի սակայն առանց կարևորութիւն ընծայելու մարդուն քով գտնուած պաշտօնաթուղթերուն, կ'ըսէ.

– Դուն փախստական զինուոր ես, և հրոսակութեան համար այս լեռները կը շրջիս:

Եւ առանց մարդուն բողոքներուն ականջ կախելու, ձերբակալելով կ'առնէ Էվէրէկ կը բերէ, կը նետէ բանտը, եւ կը սկսի հարցաքննել: Մէկ անգամէն 1500 գաւազան զարնել կու տայ, եւ երեք օր իրարու վրայ անխնայ կը ծեծէ, առանց ընդհատելու: Խեղճ մարդուն ոտուրները բզիկ բզիկ կ'ըլլան, բայց նորէն Չէքիի կատաղութիւնը չի մեղմանար, կը պնդէ թէ իրօք հրոսակ մըն է, եւ անպատճառ կ'ուզէ հասկնալ թէ որո՞նք են իր ընկերները եւ ո՞ր կը գտնուին: Մարդը բան չէր գիտեր որ ըսէր, արդէն խօսելու կարողութիւնն ալ կորսնցուցած էր այդ չարչարանքներէն վերջ: Չէքի բոլորովին մերկացնել կու տայ զայն եւ մարմինն վրայ տաք մոխրի հետ կրակ կը թափէ, բայց դարձեալ չի կրնար տեղեկութիւն մը քաղել:

Ժանտարմա գօմանտանի Թէֆիք պէյ¹⁰ (հարիւրապետ) օր մը Չէքիի կը գանգատի թէ աւելորդ տեղը կը կատարուին այդ անխիղճ խոշտանգումները, քանի որ գաղթի հրամանը եկած է և բոլոր հայերն ալ պիտի ճամբուին անանկ պայմաններու մէջ որ գրեթէ ոչ մէկը ողջ պիտի մնայ, և մասնաւոր կերպով կը յիշատակէ Կարապետի պարագան, ըսելով որ զինուոր է վերջապէս և իրո՞ք արտօնութեամբ իր գիտը կը դառնար, ինչպէս յայտնի եղած էր պաշտօնական քննութեամբ:

Չէքի պէյ՝ Թէֆիք պէյի խօսքերէն կ'առնուի և կը վիճին իրարու հետ: Թէֆիք պէյ կը սպառնայ բողոքել, աւելցնելով որ մինակ Կարապետը կը բաւէ իրեն իբր փաստ: Այս անխորհուրդ սպառնալիքը խեղճ մարդուն դատավճիռը կը դառնայ: Չէքի՝ իսկոյն բանտ կը վազէ և կը կանչէ բանտարկեալներէն Լաֆճեան Տիգրանը¹¹, թօմար-զացի¹² շատ ուժեղ մարդ մը որ ծեծ ուտելէն ու չարչարուելէն այլևս քալելու անկարող

10 «Ժանտարմա գօմանտանը հազարապետ Լուֆֆի Թէվֆիք» ձեռով յիշուած է 1919-ին, Հալէպի մէջ պատրաստուած Կեսարիոյ կոտորածներու պատասխանատուներու ցուցակի մը մէջ (BNu/Fonds A. Andonian, նոյն տեղը, թերթ 2): Նոյնանուն այլ անձ մը յիշատակուած է նաեւ Կեսարիոյ ոճրագործ ոստիկաններու անուանացանկին մէջ՝ այսպէս. «Ժանտարմա միլիազըմը Արնավուտ Թէվֆիք», որուն համար ըսուած է որ Էվերէկի ու շրջակայքի մէջ «անլուր չարիքներ» գործած է: Տե՛ս Մելքոն Ասատուր, *Մահաշունչ Խորշակն, Ի՛նչ Ուղղութեամբ է Փչեր եւ Ի՛նչ Անէր է Գործեր. Կեսարիոյ Սպանդը՝ Անուններով Միայն*, «Ազգ» (Պոսթոն), 1921, 27 օգոստոս, թիւ 199 (1833), էջ 3:

11 Զինուորական դասալիք, որ ձերբակալուելով դրկուած է Էվերէկ եւ միացած մատնիչներ՝ Սարգիս Տօնիկեանի եւ Կիւպէնկ Քէօր Պետրոսեանի: Եղած է կառավարիչ Սալէի Չէքի պէյի առաջին խորհրդատուն ու բարեկամը: Անոր հրամանով մեկնած է Թոմարգա եւ մասնակցած տեղւոյն խուզարկութիւններուն: Տե՛ս Ալպօյաճեան Ա., նշ. աշխ., Բ., էջ 2269: Մատաղճեան անոր մականունը տուած է «Լաֆճեան» ձեռով: Տե՛ս Մատաղճեան Թ., նշ. աշխ., էջ 274:

12 Թոմարգա՝ գիւղաքաղաք Կեսարիա անկախ գաւառին մէջ, Կեսարիա քաղաքէն հարաւ-արեւելք, անկէ մօտ 40 քմ. հեռաւորութեան վրայ, Արգէոս լերան մօտերը: Տեղւոյն հայերը ունեցած են Սր. Պօղոս-Պետրոս փառաւոր եկեղեցին, իսկ քաղաքին արեւելքը, բարձրունքի մը վրայ գտնուած է Զարիսափան Սր. Աստուածածին հնամեայ վանքը: Հայեր ունեցած են նաեւ Սահակեան վարժարանը՝

բանտարկեալները տանջանքի խուցերը տանելու պաշտօնը ունէր, և այդ պատճառաւ «վաւրթայի նագլիյէ»¹³ կը կոչուէր: Երբ Լաֆնեան կու գայ՝ Չէքի կը հրամայէ որ երթայ Կարապետը տանջանքի խուցը բերէ:

– Բայց մեռնելու վրայ է, կը պտախսանէ Լաֆնեան, ոչ կը խօսի, ոչ ալ լսելու վիճակին մէջն է:

– Բե՛ր, կը հրամայէ նորէն Չէքի:

Լաֆնեան՝ ստիպուած՝ կը հնազանդի: Երբ Կարապետը տանջանքի խուցը կը տանին, իրօք այլեւս մեռնելու մօտ բան մըն էր: Կը սկսին ծեծել, բայց ա՛լ անզգացածի պէս էր, կարծես չէր իմանար անգամ տրուած հարուածները:

– Չարկէ՛ք, լա՛ւ զարկէք, կը հրամայէ Չէքի:

Ու տեսնելով որ ծեծի տակ այդ հոգիի քաշքշուքը երկար կը տեւէ, սեղանի մը երկայնքը կոնակի վրայ տարածել կու տայ Կարապետը, յետոյ երկար տափակ տախտակի շերտ մը (փալաս) փորին վրայ գետեղելով, տախտակին երկու ծայրերը մէջ մէջ յաղթանդամ ժանտարմա կը նստեցնէ եւ կը հրամայէ որ սկսին օրօրուիլ: Այդպիսով կը մեռնի Կարապետ:

Բանտարկեալները այլեւս չեն տեսներ զայն: Միայն, յաջորդ օրը կը տեսնեն Չէքին, որ հեգնելով կ'ըսէր Տօնիկեանի.

– Այս ձերինները որքա՛ն կը սիրեն կոր մահը... երէկ նորէն մէկը ինքզինքը կախեր է...

Տարաբախտ Կարապետի դամբանականն էր որ կ'արտասանէր: Սովորաբար՝ երբ տրուած չարչարանքներուն տակ մէկը մեռնէր՝ կ'ըսէին թէ ինքզինքը կախեց բանտին մէջ որպէսզի իր ոճիրները չխոստովանի եւ ընկերները ձեռք չտայ:

Կարապետ՝ Էվերէկի մէջ Չէքիի վերջին գոհը եղաւ: Անկէ ետք ուրիշ հինգ թոմար-զացիներ ալ ձեռք անցուց եւ բանտ նետեց, բայց ատեն չունեցաւ զանոնք չարչարելու, որովհետեւ Թէֆիք պէյ բանտ երթալով հինգն ալ արձակեց եւ իրենց տեղերը դրկեց, առանց կարեւորութիւն ընծայելու Չէքի պէյի բողոքներուն եւ պողտութիւններուն: Արդէն տեղահանութիւնը պիտի սկսէր մօտ օրէն, անանկ որ Չէքի պէյ առիթ չունեցաւ այդ մասին ատելի բարձր տեղուանք բողոքելու:

Չէքի պէյ սովորաբար գինով կու գար բանտ՝ երբ տանջուելիք մէկը ըլլար, միշտ ներհակ գտնուած է բանտարկեալներու տրուած չարչարանքներուն, որոնք իրեն մեծ հաճոյք կը պատճառէին: Վայրի ծիծաղներ կ'արձակէր երբ անոնց ցաւի աղաղակները կ'իմանար և այդպէս ծիծաղելով՝ շատ անգամ ինք իր ձեռքով կը ծեծէր ու կը տանջէր, յանդիմանելով ժանտարմաները թէ գութ ցոյց կու տան թուրք պետութեան ու ազգին այդ ուխտեալ թշնամիներուն նկատմամբ:

տողը եւ աղջկանց առանձին բաժիններով: Աւանի երեք հայկական վարժարաններուն մէջ միասնաբար ուսանած են 520 աշակերտ: 1915-ին Թոմարզան ունեցած է մօտաւորապէս 1.000 տուն՝ 14.000 բնակիչ, որուն 25 տունը կազմած են տեղոյն թուրքերը: Տե՛ս Արգումանեան Յակոբ Ա., *Էվերէկի Պապումթիւնը*, Ա., Գահիրէ, տպարան Սահակ-Մեսրոպ, 1935, էջ 25: Ալպոյանեան Ա., նշ. աշխ., Ա., էջ 852-864:

13 Արաբերէն արմատով թրքերէն՝ փոխադրամիջոց:

Կը յիշատակէր Բումելիի¹⁴ մէջ՝ պալքանեան պատերազմին ընթացքին՝ պուկարնէրու կողմէ թուրքերու վրայ ի գործ դրուած խժոժութիւնները¹⁵ և կը հրամայէր որ աւելի խստացնեն տանջանքները...

Խեղճ հայերը ի գո՛ւր կը բողոքէին թէ իրենք պուկար չեն և թէ արդար չէ որ պուկարներուն ոճիրը քաւեն հայեր, որոնք ո՛չ միայն պուկարներուն համամիտ չէին, այլ նոյնիսկ անոնց դէմ կոռուեցան օսմանեան բանակին հետ:

– Ամէնքդ ալ նոյն շուներն էք կը պոռար Զէքի պէյ:

Ու ժանտարմաներուն դառնալով՝

– Զարկէ՛ք, զարկէ՛ք... օ՛խ... օ՛խ... աւելի՛ ոյժով, աւելի՛ ոյժով... օ՛խ... օ՛խ... կը գոռար, առանց երբեք ընդհատելու իր դիւային խնդուրը:

Թէ՛ֆիք պէյէն գատ՝ Զէքիի դէմ միջոց մը մաքառեցաւ նաև ֆրոգա գօմանտանի¹⁶ ալպանացի միրալայ¹⁷ մը՝ Շէհապէտտին պէյ, տեղահանութիւնը վաղուց կատարուել լմացել էր, Կեսարիոյ շրջականները և քաղաքին մէջ մնացած էին միայն թրքացող ընտանիքներ և զինուորի ընտանիքներ: Զէքի պէյ որոշեց զանոնք ալ Զօր դրկել: Այն ատեն Շէհապէտտին պէյ միջամտեց և արգիլեց: Զէքի՛ կատողած, շունչը Պոլիս առաւ: Վերադարձին՝ կեղրոնէն արտօնութիւն մը բերած էր հետը: Այս անգամ՝ Շէհապէտտին պէյ չկրցաւ արգելք ըլլալ, և Զէքի աքսորեց այդ բոլոր ընտանիքները որոնք արդէն կարօտ՝ մեծ թշուառութեան մէջ հասան Մէսքէն և մասամբ ալ ճամբան մնացին: Ասոնց մէջ կը գտնուէին Թալասի¹⁸ Ամերիկեան Գոլէճի¹⁹ ուսուցչուհիները,

14 Օսմանեան կայսրութեան երոպական բաժնին տրուած ընդհանուր անուանում, որ մօտաւորապէս կը համապատասխանէ Պալքանեան երկիրներու տարածքին:

15 Ըստ Գալֆանեանի, պուկար յեղափոխականներ՝ Զէքիի աչքերուն առջեւ մորթած են իր ծնողները, որոն հիման վրայ ան ուխտած է վրէժ լուծել քրիստոնեաներէն: Տե՛ս Գալֆանեան Կ., նշ. աշխ., էջ 173: Նոյնը կրկնած է նաեւ Ուղուրեան, ըստ որուն, Զէքի չէ թաքցուցած իր վրէժխնդրութեան պատճառը. մակեդոնացի յեղափոխականներ մօրը ստիկսքը կտրելէ ետք՝ չարաչար սպաննած են իր հայրն ու մայրը: Զարչարած են նաեւ եղբայրներն ու ազգականները, որոն համար ան յաճախ կրկնած է թէ՛ «ազգի մը իմ ընտանիքիս հասցուցած չարիքներուն վրէժը պիտի լուծեմ ուրիշ քրիստոնեայ ազգէ՛ հայերէն»: Ուղուրեանի վկայութիւնը տես՝ Գըլըճեան Խ., նշ. աշխ., էջ 180:

16 Ֆրոգա թրքերէն՝ զօրագունդ, գօմանտանի՝ հրամանատար: Ֆրոգա գօմանտանի՝ զօրագունդի հրամանատար:

17 Թրքերէն՝ գնդապետ:

18 Գիւղաքաղաք՝ Կեսարիա անկախ գաւառին մէջ, Կեսարիա քաղաքէն հարաւ-արեւելք, անկէ ընդամենը 5 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: Տեղույն հայերը մարդկային եւ նիւթական կորուստներ ունեցած են համիտեան կոտորածներու ժամանակ: Քաղաքին մէջ զարգացած էր գորգագործութիւնը: Թալասի առաքելական հայերը ունեցած են չորս եկեղեցի: Անտարանական հայերը եւս ունեցած են իրենց եկեղեցին: Հայեր ունեցած են նաեւ բազմաթիւ վարժարաններ, որոնցմէ առաւել ծանօթ է Վարդ-Պատրիկեանը: Քաղաքը ունեցած է նաեւ հիւանդանոց եւ Գոլէճ: 1913-ին ան ունեցած է մօտ 3.000 տուն, 1.300-ը՝ յոյն, 900-ը՝ հայ, 600-ը՝ թուրք: Հոն գտնուած են նաեւ փոքրաթիւ երոպացիներ եւ ամերիկացիներ: Տե՛ս Աշոտ քնյ, Երկաթ, «Թալաս». – Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԷ, Կ. Պոլիս, 1923, էջ 360: Այլ աղբիւրի մը համաձայն, 20-րդ դարասկզբին, քաղաքի բնակչութեան 42 առ հարիւրը կազմած են հայերը՝ 1.894 անձով եւ 2.000 պանդուխտներով: Տե՛ս Kévorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., նշ. աշխ., էջ 220:

19 Թալասի Աղջկանց Գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարանը հիմնուած է ամերիկացի միսիոնարներու

տասնի մօտ, բոլորն ալ լեզուագէտ ու զարգացած աղջիկներ: Ճամբան՝ իրենցմէ ամէնէն գեղանիները յափշտակուել էին միւս ընտանիքներուն պատկանող աղջիկներուն հետ: Մենք Մէսթէնէ²⁰ կը գտնուէինք երբ հոն հասան թշուառ, առանց հագուստի, առանց ծածկոցի: Իրենց վրան մը տրուեցաւ, և աշխատեցան Հալէպ դառնալ, գրեցին, թղթակցեցան բաւական բայց ապարդիւն մնացին իրենց ջանքերը:

Այդ միջոցին գերմանացի սպաներ կ'անցնէին Մէսթէնէն Պաղտատ իջնելու համար: Այս ուսուցչուհիներէն մէկ քանին զանոնք խստօրէն յանդիմանեցին թէ ինչպէ՛ս իրենք՝ քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը՝ թուրքերուն պէս բարբարոսներու հետ կը դաշնակցին, ձեռք ձեռքի կու տան, եւ անոնց պատմեցին կատարուած բարբարոսութենէն զանազան դրուագներ: Գերմանացիները սկսան կակազել: Հազիւ կէս բերան կրցան կմկմալ որ իրենք թէեւ տեղեկութիւն ունէին թէ հայերը տեղահան կ'ըլլան, բայց երբեք չէին գիտեր որ տեղահանութիւնը կը կատարուէր այս աստիճան զարհուրելի պայմաններու մէջ:

Այդ սպաներէն մէկը որ Հալէպ կ'երթար, քանիցս խոստացաւ ուսուցչուհիներուն թէ Հալէպի մէջ ազդու դիմումներ պիտի ընէ զիրենք անապատէն Հալէպ փոխադրելու համար, բայց կ'երևայ շուտով մոռցաւ իր խոստումը, որովհետև բան մըն ալ չեղաւ:

Վերջէն՝ այդ ուսուցչուհիները Տէր Զօր սէվք²¹ եղան: Հալէպի անկումէն վերջ՝ Տէր Զօրէն եկողներէ իմացանք որ անոնցմէ մաս մը տակաւին ողջ կը մնայ Տէր Զօր:

կողմէ 1881-ին: Գլխաւոր առաքելութիւնը եղած է ուսուցչուհիներու պատրաստութիւնը: Վարժարանի կողքին գտնուած է Տօթք. Տաւի հիւանդանոցը: Հաստատութիւնը իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ Փետրուար 1916 եւ ապաստան տուած է 150 աշակերտուհիներու, բայց երբ իշխանութիւնները աղջիկներէն պահանջած են կրօնափոխ ըլլալով ամուսնանալ թուրքերու հետ, անոնք մերժած են եղած առաջարկը եւ խմբովին թոյն խմելով՝ վերջ տուած են իրենց կեանքին: Տե՛ս Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide A Complete History*, London-New York, I. B. Tauris, 2011, p. 520:

20 Փոքրիկ գիւղ տուրիական անապատին մէջ, Եփրատի աջ ափին, Հալէպէն հարաւ-արեւելք, անկէ 90 քմ. հեռավորութեան վրայ: Տեղասպանութեան տարիներուն դարձած է հայ արքայականներու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր ստեղծուած դժուարագոյն պայմաններուն հետեւանքով՝ լեցուած է արքայական հայերու հազարաւոր դիակներով: Իշխանութիւնները սպաննած են հոն հաւաքուած որբերը՝ ձիւերու սմբակներուն տակ կոխկոտելով, ձմրան ցուրտին կիսամերկ ու բոկոտն անապատ քշելով, Եփրատի ջուրերուն մէջ նետելով, նաֆթով այրելով կամ շնչահեղձ ընելով: Տե՛ս *Հայկական հայրց* հանրագիտարան, Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 328: Ըստ Աստոնեանի, ցեղասպանութեան տարիներուն Մէսթէնէի մէջ թիֆուսի զոհ զացած են 100 հազար հայեր: Իր հոն գտնուած միջոցին՝ 1916-ի առաջին կիսուն, օրական մահացած է 300-500 հոգի: Տե՛ս Աստոնեան Ա., *Մեծ Ոճիրը*, էջ 18-19: Այլ աղբիւրով, Աստոնեան նշած է թէ՛ պատահած է որ մէկ օրուայ ընթացքին Մէսթէնէի մէջ մահանան 663 արքայականներ: Տե՛ս Աստոնեան Ա., *Մարտահին*, «Վերածնունդ» (Փարիզ), 1919, 15 մայիս, թիւ 9-10, էջ 131: Մէսթէնէի հայ արքայականներու դաժան առօրեայէն վերցուած բազմաթիւ դրուագներ տեղ գտած են Աստոնեանի *Այն Սեւ Օրերուն... (Պարկերներ)* գեղարուեստական հատորին մէջ (հրատարակութիւն «Հայրենիք»-ի, Պոսթըն, 1919):

21 Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ առաքում, արքայ:

THE TESTIMONY OF ARAM ANDONIAN ON THE CRIMES
COMMITTED BY THE PROVINCIAL GOVERNOR OF DER ZOR
SALEH ZEKI BEY IN EVEREK

Mihran Minassian

SUMMARY

The article presents unpublished testimonies of famous writer, editor, historian, and cultural figure Aram Andonian (Constantinople, 1879 – Paris, 1951) on the atrocities committed by Saleh Zeki Bey in Everek, a city near Caesarea. Zeki Bey was appointed the provincial governor of Der Zor after Everek and became the chief executioner of thousands of Armenians, who were deported to the Syrian deserts.

In the first chapter the author of the testimony describes how Zeki Bey was appointed as a governor of an important place like Der Zor, which was a station for thousands of Armenians who were deported here from different parts of the empire. This was done in contrast to the atrocities committed by him in Everek and contrary to the complaints of the Armenian Patriarchate of Constantinople against his appointment. This appointment was rather well-thought and preplanned, because like this the two governors of Aleppo who had refused to participate in the massacres of Armenians had been officially dismissed and were replaced by Mustafa Abdull Halik Bey (Renda), the executioner of Armenians of Baghesh. Prior to the massacres, Zeki too, had appointed people, who were his supporters and cooperated perfectly with him in the Armenian massacres in the important positions.

Relevant notes are also attached to the published document.

Key words: Aram Andonian, Zeki Bey, Mustafa Abdull Halik Bey, Everek, Der Zor, Armenian massacres, Armenian deportations.

**СВИДЕТЕЛЬСТВО АРАМА АНТОНЯНА О ПРЕСТУПЛЕНИЯХ,
СОВЕРШЕННЫХ В ЭВЕРЕКЕ ГУБЕРНАТОРОМ ПРОВИНЦИИ ДЕР ЗОР
САЛЕХ ЗЕКИ БЕЕМ**

Мигран Минасян

РЕЗЮМЕ

В статье представлены неопубликованные свидетельства известного писателя, редактора, историка и деятеля просвещения и культуры Арама Антоняна (Константинополь, 1879 – Париж, 1951) о зверствах, совершенных Салехом Зеки-беем в Эвереке, городе близ Кесарии. После Эверека Зеки Бей был назначен губернатором провинции Дер Зор и стал главным палачом тысяч армян, которые были депортированы в сирийские пустыни.

Автор свидетельства в первой главе описывает, как Зеки бей был назначен правителем такого важного района, как Дер Зор, где находились тысячи армян, депортированных сюда из разных частей империи. Это было сделано, не принимая во внимание зверств, совершенных им в Эвереке, и жалобы Армянского патриархата Константинополя против него. Это назначение кажется не случайным, а скорее продуманным и спланированным решением, так как два губернатора Алеппо, которые отказались участвовать непосредственно в массовых убийствах армян, были официально уволены и заменены Мустафой Абдул Халик Беем (Ренда), палачом армян Багеша. До массовых убийств Зеки также назначил на важные должности людей, которые были его сторонниками и сотрудничали с ним во время массовой резни армян. К опубликованному документу прилагаются также соответствующие примечания.

Ключевые слова: Арам Антонян, Зеки Бей, Мустафа Абдул Халик Бей, Эверек, Дер Зор, массовые убийства армян, депортация армян.